О. А. ІВАНОВА, М. К. ІВАННІКОВА

РУКОПИСНА КИРИЛИЧНА КНИГА XVI–XVII ст.: ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ АТРИБУЦІЇ

Рукописна книга, що відбиває і акумулює цілий пласт писемної культури України, відображає соціально-етнічні і духовні процеси, становлення національної самосвідомості українського народу, посідає особливе місце в системі спеціальних історичних та філологічних джерел. Між тим, кодикологічні дослідження рукописних книг (далі РК) XVI–XVII ст., кількість яких у архівах та рукописних підрозділах бібліотек України дорівнює не менш як 3–4 тис., поки що не набули поширення серед фахівців з української книжкової культури.

Окремим аспектам дослідження слов'янської книги XVI–XVIII ст., у тому числі й української, присвячені численні текстологічні, палеографічні, лінгвістичні, літературознавчі праці та дослідження, у тому числі О. Апанович (світська РК XVIII ст.), Я. Запаска (мистецтво книги), Я. Ісаєвича (історія книги), М. Кукушкіної, І. Поздєєвої (історія та описання зібрань, окремих пам'яток), С. Луппова (книга в Росії XVII–XVIII ст.), М. Розова (історія і культурне значення книги XI–XV ст. у Росії), Б. Сапунова (книжкова культура Давньої Русі). Цим же питанням присвячено статті О. Амосова, Т. Діанової, Л. Жуковської, А. Турилова, М. Ніколаєва та багатьох інших, де кодикологічні методи використано як для вивчення рукописно-книжкової культури певного періоду, так і окремих елементів духовного розвитку суспільства.

Перші спроби обліку та охоронного описування рукописних книг припадають на XIX століття, коли М. Никольський уклав і опублікував першу частину повної (виходячи з усіх відомих на той час рукописів) персоналії східнослов'янської рукописної книги XI–XVII ст., до якої вмістив бібліографію опублікованих описів, основних досліджень рукописних пам'яток, а також особисто виявлених матеріалів. Наукові описи великих українських збірок, які перебували в різних сховищах України, зробили А. Кочубинський, В. Березін, Г. Крижановський, Є. Сецінський, Е. Петухов. Наприкінці XIX – на початку XX ст. побачили світ систематичні каталоги рукописних збірок м. Києва М. Петрова, О. Лєбєдєва,

© О. А. Іванова, М. К. Іваннікова, 2002

С. Маслова, Ю. Яворського, М. Сперанського. Огляд пам'яток, відомих на той час рукописних пам'яток українського і білоруського походження, опублікував П. Владіміров у праці "Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII столетий". Окремим пам'яткам української писемності присвячено також праці О. Карського, О. Грузинського, Я. Головацького, П. Житецького, С. Голубєва, О. Бодянського, І. Каманіна, Ю. Яворського, І. Франка, А. Петрушевича. Методичні основи наукового археографічного описування було закладено В. Перетцом.

Після 1917 року описування рукописних книг призупинилося, хоча його окремі елементи й простежуються в працях І. Огієнка, С. Маслова, Д. Щербаківського, П. Курінного, К. Широцького, П. Жолтовського та ін.

У 40–60-х роках XX ст. вивчення української рукописної книги здебільшого обмежувалося підготовкою переліків та реєстраційних списків збірок і окремих пам'яток. Зокрема, перелік колекції Харківського університету опублікував 1953 р. М. Жинкін. Я. Щапов каталогізував збірки українських рукописів І. Лукашевича та М. Маркевича. Низку описів українських книжкових пам'яток опублікував В. Микитась. 1960 р. вийшов друком опис частини рукописів Одеської наукової бібліотеки, серед яких переважають українські (упорядники М. Капиленко та М. Раппопорт). Мистецтво книги XV–XVII ст. досліджують В. Сіверська та Я. Запаско. З'явилися мистецтвознавчі розвідки Г. Логвина, Л. Міляєвої та ін. Історія української оправи – тема досліджень С. Клєпікова[1].

У 70–80-х роках побачила світ низка вузькоспеціальних праць, переважно літературознавчого і мовознавчого, менше – текстологічного та кодикологічного характеру. Рукописну культуру і світську книгу XVIII ст., маргіналії та вкладні записи вивчала О. Апанович. Статті Я. Ісаєвича та І. Мицька присвячені питанням середньовічних бібліотек, власників та читачів. Важливою джерелознавчою базою стали праці Ю. Мицика, в яких ідеться про українські літописи XVII ст. Вивченням жанрових особливостей займалися також філологи та літературознавці О. Білецький, М. Гудзій, О. Назаревський, В. Рєзанов, М. Геппенер, С. Щеглова, В. Адріанова-Перетц, М. Петрова, В. Десницький, В. Крекотень, Л. Махновець, В. Микитась, Г. Сивоконь та багато інших.

В Інституті рукопису НБУВ у 90-х роках набули розвитку кодикологічні дослідження, спрямовані на створення принципів описування РК XIV–XVIII ст. та їх практичне втілення. Було створено модель кодикографічного опису, спрямована на узагальнення вітчизняного та світового досвіду описування РК, та опрацьовано схему, що мала охопити всі можливі аспекти зовнішнього опису рукописної книги (Л. Дубровіна, О. Гальченко, О. Іванова)[2]. Теоретичним питанням української кодикології присвячено монографію Л. Дубровіної "Кодикологія та кодикографія української рукописної книги"[3].

Розвиток різних напрямів кодикологічних досліджень та методів науково-практичного описування РК в НБУВ репрезентований сьогодні описом арабських рукописів (В. Рибалкін, О. Савченко та О. Хамрай), грецької рукописної книги й латинських кодексів (Є. Чернухін), єврейських

рукописів (О. Хамрай, І. Сергєєва), польської рукописної книги (С. Булатова), слов'янської кириличної РК (О. Гальченко, Л. Гнатенко, Л. Дубровіна, О. Іванова, М. Іваннікова); опубліковано каталоги арабської, грецької, латинської книги, підготовлено до друку слов'янську книгу XV ст. (Л. Гнатенко)[4].

У 90-х роках XX ст. РК продовжують досліджувати з точки зору допоміжних історичних дисциплін, історії літератури, мистецтва, музики (Л. Дубровіна, О. Гальченко, О. Іванова, Л. Гнатенко, Ю. Запаско, Ю. Ясиновський, Я. Ісаєвич, М. Боянівська, В. Фріс, С. Прудніков); провадяться графіко-археографічні та палеографічні дослідження української рукописної книги XIV–XV ст., вивчаються рукописна книга XV ст. (Л. Гнатенко), рукописна книга XVI ст. (О. Іванова, Л. Дубровіна, В. Фріс, М. Боянівська), історія та технологія оправлення слов'янської рукописної книги та стародруків (О. Гальченко, С. Зінченко), музична рукописна книга кінця XVII–XVIII ст. (Е. Клименко). Водночас кодикологічно досліджуються окремі пам'ятки писемності, передусім найбільш відомі з них – "Пересопницьке Євангеліє (1556–1561)" (Л. Гнатенко, Л. Дубровіна, І. Чепіга), "Ірмологіони" (Л. Корній, Ю. Ясиновський).

Разом з тим, масив рукописних книг XVI–XVII ст. і досі науково не опрацьований кодикологічно, не уточнено дати й місце створення, основні методи формування та оправлення рукописних книг цього періоду, жанри, скрипторії, розвиток письма, оправлення тощо. Вірогідна атрибуція книги (визначення дати та місця створення) дозволяє включити в контекст культури XVII ст. інформацію, що нині "закрита" для дослідників, надати філологам та історикам відомості про реальні факти для узагальнень у галузі культури. Описання РК, створені наприкінці XIX – на початку XX ст., якими сьогодні користуються дослідники історії культури, мають узагальнюючий характер і датовані дуже приблизно. Вказується, як правило, лише століття. Ці описи, що відображають відповідний рівень розвитку палеографії, текстології, філігранології та інших спеціальних історичних і філологічних дисциплін початку XX ст., дуже застаріли. Водночас на сьогодні набули значного розвитку спеціальні історичні дисципліни: проведено нові дослідження з історії рукописної книги, опубліковано методичні матеріали, спеціальні філігранологічні довідники, що дозволяють точніше аналізувати папір за водяними знаками з метою встановлення дати створення рукописної книги. Після новітнього аналізу дати, порівняно з тими, що надаються в довідниках початку XX ст., змінювалися в межах половини століття, подеколи – десятиліття. Цим викликана необхідність суцільного перегляду датування РК.

Суть кодикологічного аналізу РК полягає в аналізі матеріальних ознак кодексу, описуванні всіх "зовнішніх" деталей РК з метою визначення історії, походження, змісту та побутування книги. Якщо в XVI ст. писці, художники та інтролігатори ще суворо дотримувалися традиції адекватного переписування книжок, техніки організації сторінки, прикрас, а почерки були усталеними, техніка письма та формування блоку – стабільною, то в XVII ст. усталені традиції книгописної майстерності почали поступово руйнуватися. Ці тенденції загалом негативно впливали на

традиції книжкового ремесла, спричинювали спрощення та здешевлення книжок.

У XVII ст., поряд з активізацією переписування книжок після церковної реформи, набуло поширення й переписування історичних праць світського характеру, літературних творів. Зростання попиту на рукописну книгу, активізація потреб ринку призвели до погіршення техніки письма. На зміну книжковому письму прийшов скоропис.

Світська книга XVI ст. представлена українськими короткими літописами, що відомі зі списків Літопису Великого князівства Литовського (це, зокрема, Київський короткий літопис (862–1515) із Супрасльського списку Літописця великих князів Литовських); короткими місцевими літописами, що відомі з 3-ї редакції Літопису Великого князівства (Волинський короткий літопис (1487–1500); Про Подільську землю; Про князя Станіслава Київського). З'явилась перша редакція Українського Хронографа, однієї з найвідоміших пам'яток XVI ст., де викладається всесвітня історія, що пов'язується з історією України. До нього увійшли й статті про історію Литви та Польщі.

Хоча XVII ст. і притаманні певною мірою тенденції персоніфікації літературних праць, у низці нових історичних творів було зазначено їх творців, однак характерною рисою рукописної традиції релігійної книги та традиційних історичних компіляцій як XVI, так і XVII ст. є все ж анонімність, невизначеність дати і місця походження, відсутність уніфікації назви та заголовку. Переписувалася значна кількість редакцій та списків як нових творів, так і переробок відомих літературних та історичних пам'яток попередніх часів, дата переписування яких встановлювалася на основі комплексного аналізу кодикології, палеографії, текстології.

За своїм складом рукописна книга XVII ст. цілком закономірно репрезентує передусім традиційні богослужбові книжки, необхідні для церковної служби та домашнього читання: Євангелія, Апостоли, Псалтирі, Мінеї, Тріоді, Часослови, Служебники і Требники, Осьмогласники (Октоїхи), Акафісти тощо, а також богословські збірники, збірники житійної літератури. Водночас у цей період на західних землях зміцнювалися позиції католицької церкви, меж України досяг реформаторський рух, на її теренах поширювалася уніатська література тощо. У цьому зв'язку значного розвитку в XVII ст. набула в Україні проповідницька та полемічна література, представлена творами таких видатних релігійних діячів, як Лев Крезва (у чернецтві Лаврентій), Захарія Копистенський, Іоаникій Галятовський, Мелетій Смотрицький, Стефан Яворський та інші, які писали і слов'янськими мовами, і латиною.

Особливу групу в рукописній спадщині XVII ст. складають пам'ятки історичного змісту, твори, де викладено світську та політичну історію. Друга половина XVII ст. є часом появи таких історичних компіляцій, як "Густинський літопис" Михайла Лосицького, "Кройніка" (1672–1673) Феодосія Софоновича, "Київський Синопсис" Іннокентія Гізеля, а також місцевих літописців, повістей та сказань, численних пізніх редакцій хронографів, що суттєво відрізнялися від перекладних хронографів із грецьких літописів Георгія Амартола, Іоанна Малали, Іоанна Зонари, Кос-

тянтина Манассія та ін. Нові пам'ятки були специфічними компіляціями із загальної історії, виконаними на основі різних джерел – грецьких, південнослов'янських та західних, які прийшли до нас із Польщі. Наприкінці XVII ст. з'явився Український Хронограф – "Хроніка" Леонтія Боболинського 1699 р. Розвивалося місцеве літописання України: побачили світ "Літописці Волині і України", Літопис Яна Бінвільського, Острозький літописець, Крехівський літописець, Хроніка 1636 р., Львівський літопис Михайла Гунашевського (1489–1650) тощо.

Характерна особливість цього періоду – поява значної кількості рукописних книг у списках відомих творів з незазначеною датою, що спричинює нині потребу уточнення часу виникнення списку з метою встановлення історії тексту. Усе це – спільні особливості історії РК XVI та XVII ст.

Отже, атрибуція рукописних книг XVI–XVII ст. та їхня ідентифікація є необхідними складовими кодикологічного описування книг.

Кодикологічний аналіз передбачає проведення робіт з детального вивчення матеріальних ознак: оправи, обсягу, розмірів аркуша, паперу, чорнил, почерків, структури блоку, сторінки, тексту письма, музичної нотації, оздоблення тексту, геральдичних ознак, додаткового тексту (записів, знаків книжкових та облікових) – з метою встановлення дати, місця створення рукопису, його авторів, розповсюдження, історії.

Важливим у кодикологічному аналізі є встановлення змісту твору, що стосується власне походження та історії конкретного літературного, історичного, математичного, інших творів; особи автора (або авторів) твору, його уявлень про форми впорядкування тексту (оригінальний, компіляція, виписки, переклад, тлумачення тощо); авторських редакцій, перероблень, скорочень тощо; дати створення і мови авторського тексту, перероблень, компіляцій, реалій тексту та вивчення ідей твору.

Історія кодексу як артефакту включає вивчення походження та історії побутування кодексу, зокрема методів та особливостей створення книги (вивчаються скрипторії, техніка почерків та шрифтів, формування блоку книги, тексти з точки зору орфографії, художнього оформлення тощо); розповсюдження книги (книготоргівля, вклади та інші шляхи розповсюдження, географія й соціологія книги); формування книжкових зібрань та колекцій (умови створення, склад, вплив на суспільство); використання (соціологічні аспекти) книги (соціальний склад замовників, читачів, вплив книги, реакція на книги тощо), а також репертуару РК різних соціальних епох та прошарків населення. Існує й проблема існування та розповсюдження текстів творів у списках та історія текстів і списків не лише в текстологічному, а й кодикологічному аспектах.

Одним із найважливіших аспектів у кодикологічному аналізі після ідентифікації творів є атрибуція (встановлення часу і місця створення РК). У встановленні дати створення РК центральна позиція належить філігранологічному аналізові паперу у зіставленні з послідовністю змін паперу, технікою складання зошитів, змінами тексту, почерків, фоліації, записів, редакційних поміток, чорнил, стилю переписування тощо. Зіставлення змін паперу зі зміною почерків дає можливість з'ясувати методи переписування книг, зокрема, якщо рукопис писали кілька писців послідовно від початку і до кінця, або рукопис існує як конволют.

Методичний апарат філігранознавчого аналізу паперу складається із сукупності спеціальних правил та прийомів, які дозволяють з певним ступенем упевненості встановити час написання рукопису в межах десятиліття. Перший крок – це точний облік та опис усіх водяних знаків, що зустрічаються в рукопису, та встановлення за опублікованими альбомами-довідниками або за наявними в робочих картотеках датованими рукописами дат існування цих водяних знаків та аналіз їх ідентичності. Калькування знаку дозволяє більш-менш точно встановити його розміри. Необхідно враховувати й деформацію знака.

При описуванні філіграні зазначаються:

1. Назва, номер і рік філіграні за альбомом чи альбомами, якщо аналог виявлено у двох чи більше альбомах (назва альбому подається скорочено).

2. Усі типи філіграней із вказівкою номерів аркушів.

При описуванні філіграні зазначається ступінь її ідентифікації:

а) тотожність (повний збіг контурів знаку і розташування філіграні);

б) близькість (збіг знаків у всіх деталях при незначній розбіжності контурів);

в) подібність (у загальній композиції малюнків і деталях);

г) тип (подібність у загальній композиції малюнків).

Для України першої половини XVI ст. характерним є переважно такий папір: італійський (філіграні: рукавичка, глечик, ножиці), французький (з іменами власників підприємств: Edmond Denise, Jaque Lebe, Nicolas Lebe, брати Nivelle та ін.), німецький (вепр, голова бика, тіара з хрестом, одноглавий орел). У другій половині XVI ст. використовувався польський папір з філігранями, що зображують герби власників підприємств із вироблення паперу (герби: “Habdank”, “Topor”, “Jastrzebiec”, “Podkowa” та ін.).

XVII ст. притаманні знаки “лілія” та “голова блазня”, “глечики”, “колона з виноградом”, “кола”, “якір”, “герб Базеля”, “герб Амстердама” та ін. Важлива ознака – основний, превалюючий папір, який був виділений на визначну пам’ятку, оскільки, як правило, у скрипторії одночасно використовувалися кілька типів паперу із різними знаками, було чимало їх залишків, а тому переважаючий папір уточнює датування.

З іншого боку, філіграні розвивалися по-різному, містять палеографічні дати різної цінності. Деякі філіграні вживалися тривалий час, змінювалися з незначним ступенем, а тому датують рукопис лише приблизно. Інші знаки, навпаки, вживалися недовго чи піддавалися більш швидким змінам, а тому датують невеликий проміжок часу – ці філіграні є більш доказовими. Так, найточніша дата – це водяний знак з цифрами певного року. Наступну за точністю дату містять філіграні на французькому папері. На них наявні імена фабрикантів (щоправда, найчастіше перекручені).

Після встановлення однорідності або конволютності РК провадиться аналіз їх однорідних частин за філігранями, з’ясовуються терміни побутування водяних знаків. При цьому здійснюється класифікація знаків за типом, видом і різновидом, а також ступенем схожості. Аналізується як час існування тотожних, так і подібних та схожих знаків. У разі фіксації розбіжностей у датах знаків, які виходять за межі загальноможливого

терміну написання дат (тобто розходження більш ніж у 20 років), проводиться кодикологічний аналіз через зіставлення цих водяних знаків із письмом, нумерацією рукопису та послідовністю зошитів, типом паперу, зміною почерків, реставраційними роботами, текстом твору з метою встановлення конволютності рукописної книги та з'ясування часу створення її окремих частин та тих творів, що увійшли до складу РК.

Так, пізніше написання в півуставі літери Е, близьке до сучасного, може слугувати ознакою датування третьою чвертю XVI ст. Прикладом значних змін у XVI ст. в українському скоропису може бути написання літери *б*. Якщо в першій чверті XVI ст. це спрощення *б* півуставної, а в другій половині століття її обриси закруглюються, верхня горизонтальна риска іноді взагалі зникає, то наприкінці XVI – на початку XVII ст. з'явилися нові варіанти написання: трикутник з вигнутою рискою в основі, *б* з вигином нагору.

В оздобленні рукописів першої половини XVI ст. спостерігається інтенсивний розвиток балканського орнаменту. Його мотиви – джгути, плетіння в пряму клітку, плетені смужки, кола (найчастіше), вісімки тощо. У простих рукописах це контурні візерунки, виконані кіновар'ю, у розкішніших книгах – строкате розфарбовування з перевагою традиційних болгарських кольорів – червоного, жовтого, зеленого.

У другій половині XVI ст., коли на перше місце виступили рослинні візерунки, плетінка ще виявляла надзвичайну стійкість, продовжувала розвиватись. Наприкінці XVI ст. рослинний орнамент – провідний вид рукописного оформлення. Для другої половини XVI ст. характерним є також використання "друкарського" орнаменту, що пояснюється появою друкованої книги. У XVII ст. заголовки значно спростилися, і, хоча й малювалися старанно, були позбавленні необхідної уваги до деталей, часто виконувалися у "стародрукованому" стилі.

Власне текст також може бути ознакою датування. Для богослужбових книг як текстів постійного складу це характерно лише частково. Наприклад, довідкова частина четвероєвангелій – Місяцеслови – відбивають появу нових канонізованих святих, що уточнює основне датування. У текстах многоліття у складі деяких Служебників по згаданих титулах духовної і світської влади (князь, великий князь, патріарх) можна припустити час і місце походження даної РК, оскільки вони з'являлися в певний період історії.

Дослідження тексту як ознаки для датування РК є більш характерним для житійних і гомілетичних збірників, таких як Златоструй, Златоуст, Урочистник, пам'яток світського змісту (хронографів, хронік). Приналежність збірника до визначеної текстової редакції, списку, ізводу надає право можливого датування. У текстах мінейних та святкових урочистників, наприклад із середини XVI ст., у порівнянні з попереднім періодом значно збільшується житійна частина і майже зникає гомілетична.

Для датування РК у недатованих рукописах цінний історичний матеріал надають тексти записів писців чи замовників книг, у яких можуть міститися ті чи інші історичні відомості, у тому числі імена історичних осіб, назви монастирів, церков, а також відомості про прославляння ікон.

При встановленні дати рукопису необхідно, спираючися на дати водяних знаків, проводити аналіз можливостей залежаності паперу і, відповідно, розширювати межі існування водяних знаків. Отже, питання атрибуції пов'язано не лише з точним встановленням водяного знака та знаходженням його аналога або близького знака в альбомі, а й з питанням залежаності паперу і, відповідно, розбіжністю дати при встановленні часу створення рукопису лише за водяними знаками. Для паперу на східнослов'янських землях у XVI ст. можна встановити дату в межах 10–20 років, а для XVII ст., на нашу думку, – в 5–10 років. Дата залежаності встановлюється також на основі аналізу обсягів паперу, зокрема 5 років можна встановлювати, орієнтуючися на дату основного масиву паперу. Додані документи, що, як правило, зустрічаються в пам'ятках великого розміру, можуть мати й більші терміни залежаності.

Філігранознавчий аналіз джерела має велике значення не лише для визначення дати створення рукописної книги, тобто її датування, а й історії вироблення, розповсюдження та торгівлі папером. У будь-якому разі проведення подібного дослідження може бути здійснене лише на основі кодикологічного аналізу та кодикографічного описування, коли здійснюється атрибуція джерела, проводиться аналіз часу створення, походження тексту, шрифтів і почерків. При цьому розкривається історія створення та побутування текстів і книги, система організації сторінок, втрати тексту тощо. Філігранознавчий аналіз є попередньою стадією кодикологічної роботи, результат якої стане базою для кодикографічного описування та подальшої репрезентації рукописного джерела і створення наукових каталогів слов'янської рукописної книги XVI–XVII ст.

---

[1] *Іванникова М. К.* Основні напрями вивчення української рукописної книги XVII ст. в Україні у другій половині XIX–XX ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 8. – К., 2002. – С. 124–129.

[2] *Дубровіна Л. А, Гальченко О. М., Іванова О. А.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К., 1992.

[3] *Дубровіна Л. А.* Кодикологія та кодикографія слов'янської рукописної книги. – К., 1992; Українська кодикологія: до питання про об'єкт дослідження // Український археографічний щорічник. – К., 1994. – Вип. 3(6).

[4] Каталог арабских рукописей из ЦНБ им. В. И. Вернадского АН УССР/ Упор. А. В. Савченко. К., 1988; Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Каталог / Упор. Є. Чернухін. К., 2000; *Чернухин Е. К.* Рукописная латинская книга в фондах Института рукописи. (XIII–XVI вв.) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2. – С.174–188.

[5] *Дубровіна Л. А.* Кодикологія та кодикографія... – С. 68.

Додаток

Коротка бібліографія з проблеми

Альбом филиграней. Систематизировал по сюжетам и снабдил указателями В. М. Загребин. – Л., 1982.

Андрюшайтите Ю. В. Развитие советского филиграноведения в 50 – начале 80-х годов // АЕ за 1985 год. – М., 1986. – С. 160–162.

Андрюшайтите Ю. В. Материалы к библиографии по филиграноведению // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописных книг.– Вып. 3. – Ч. 1. – С. 95–135.

Богданов А. П. Филиграноведение вчера и сегодня // История и палеография. Сборник статей. – М., 1993.

Бумага с филигранью "голова шута" // Записки отдела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. – М. – 1963. – Вып. 26.

Водяные знаки рукописей России XVII в. По материалам Отдела рукописей ГИМ / Сост. Т. В. Дианова, Л. М. Костюхина. – М., 1980.

Гераклитов А. А. Один из важнейших водяных знаков XVII в. (Alamode papier) // Сборник статей по русской истории, посвященных С. Ф. Платонову. – Пг. – 1922. – С. 305–313.

Гераклитов А. А. Филиграни XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения. – М., 1963.

Дианова Т. В. Водяные знаки рукописей России XVII века. – М. – 1980. – 172 с.

Дианова Т. В. О взаимосвязи формата книги и сортов бумаги (По материалам Московских изданий 17 века в собрании ГИМ) // История и палеография. Сборник статей. – М., 1993. – С. 445–468.

Дианова Т. В. Филиграни XVII–XVIII вв. "Голова шута". Каталог. – М., 1997.

Дианова Т. В. Филиграни XVII–XVIII вв. "Герб города Амстердама". – М., 1998.

Инструкция по описанию рукописных книг / Сост. А. А. Амосов // Сб. инструкций ОРРК БАН СССР. – Л., 1989.

Инструкция по составлению описания рукописей XI–XIV вв. для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР / Сост. Л. П. Жуковская, Н. Б. Шеламанова. – М., 1974.

Инструкция по составлению описания рукописи. Библиография. Совещания. Подготовительные работы / Пер. с фр. Л. И. Киселевой / Под ред. проф. А. Д. Люблинской. – Париж, 1977 (Информационная серия и текстуальная документация).

Каманін І., Вітвицька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566–1651). – К., 1923.

Клепиков С. А. Новые работы в области филигранологии // Проблемы источниковедения. – М. – 1961. – Т. 9. – С. 34–41.

Клепиков С. А. Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века. – М., 1959.

Кодов Г., Райков Б. Принсипи и методи по описване на славянските ръкописи с оглед на състав'яне каталог на българските ръкописи от X до XVII век // Известия на Народната библиотека "Кирил и Методий". – 1976. – № 14. – С. 55–82.

Лауцявичюс Е. Бумага в Литве в XV–XVIII вв. Атлас. – Вильнюс, 1967. – Popierus Lietuvoje XV–XVIII a. Vilnius, 1967.

Лихачев Н. П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. – СПб. – 1891.

Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899.

Мацюк О. Історія українського паперу. – К. – 1994.

Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI–початок XX ст.), Лихачов Н. П. "Палеографическое значение бумажных водяных знаков, ч. 1–3. – Спб, 1899.

Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР / Отв. ред. Л. И. Панин, Н. Б. Тихомиров и др. – М., 1973. – Вып. 1.

Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР / Отв. ред. Л. И. Панин, Н. Б. Тихомиров и др. – М., 1973–1990. – Вып. 3.

Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР / Отв. ред. Л. И. Панин, Н. Б. Тихомиров и др. – М., 1973–1990. – Вып. 4.

Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР / Отв. ред. Л. И. Панин, Н. Б. Тихомиров и др. – М., 1973–1990. – Вып. 5.

Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР / Отв. ред. Л. И. Панин, Н. Б. Тихомиров и др. – М., 1973–1990. – Вып. 2. (Ч. 1–2).

Неволин Ю. А. Методика работы над “Иллюстрированным каталогом иллюминированных рукописей в собраниях ГБЛ” // Зап. Отдела рукописей ГБЛ. – М., 1976. – Вып. 37.

Описание рукописных книг. Метод. указ. / Сост. С. А. Галишев, И. Л. Манькова, Л. С. Соболева, А. Т. Шашков / Отв. ред. Р. Г. Пихоя. – Свердловск, 1989.

Покровский А. Печатный Московский двор в первой половине XVII в. – М., 1913.

Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности: Материалы Всесоюз. конф. – Л.,1981.

Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв.– М., 1984.

Тромонин К. Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге, посредством которых узнавать, когда написаны или напечатаны какие-либо книги, грамоты, рисунки, картинки и другие старинные и нестаринные дела, на которых не означено годов. – М., 1844.

Филигрань “Кувшин” XVII века // ГИМ; сост. Т. В. Дианова.–М., 1989. – 28+80 с.

Филиграни XVII века по старопечатным книгам Украины и Литвы. Каталог. // Составитель Т. В. Дианова. – М., 1993. –192 с.

A. Nikolai. Histoire des moulins paper du Sud-Ouest de la France. 1300–1800. Vol. I–II. Bordeaux. 1935.

Briquet C. M. Les filigranes...T. I-IB. Leipzig. 1923.

C. Briquet Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier, 1–4, Leipzig, 1907.

Churchill W. A. Watermarks in paper in Holland, England, France, etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection.- Amsterdam, 1935.

Geurts A. J., Gruits A., Van Krieken J., Veder W. R. Codikographi and Computer // Polata knihopisnaja (Полата кънигописьная). Nijmegen, 1987. – № 17–18. P. 8–9.

Heawood, Edward. Watermarks mainly of the 17th and 18th centruries. Hilversum, the Paper Publ. Society. 1950.

Hermans Jos. M. M., Huisman Gerda C. De descriptione codium Groningen: Vakgroep Mediaevistiek Rijksuniversiteit, 1979–1980. P. 5–6.

Laucevicius E. “Popierus Lietuvoje XV–XVIII a”. Vilnius, 1967.